

**Pr. prof. dr. Nicolae D. Necula,
Facultatea de Teologie „Patriarhul Justinian“,
Universitatea din București**

DEZVOLTAREA VIETII LITURGICE ÎN TIMPUL SFINȚILOR ÎMPĂRAȚI CONSTANTIN ȘI ELENA

Abstract: *The work of Saint Emperors marked decisively the history of Christianity. The crystallization of the dogma and doctrinal clarifications made by the First Ecumenical Council, which was called at Nicaea in 325, made Constantine the Great the spiritual “founder” of freedom and impetus of the Church’s life.*

Specifically, this study aims at doing a synthesis on how the Saint Emperors have contributed to the development of liturgical life in the Church by: building new places of worship, decorating the cult with theological, hymnographic and ritual-typicon forms that are still in use today, the establishment of primary forms of the order of Holy Sacraments and hierurgies, the generalization of Christian holy days and the status of Sunday as the weekly day of rest, specifying the rules for celebrating Easter, the development of the cult of saints and of the Holy Cross.

After three centuries of terrible persecution and oppression, in the imperial strategy to support the Church, we note the harmonious cooperation between the son – St. Constantine and his mother – St. Helen. For this reason, Saint Emperors must be considered providential for the Church, they basically being institutional re-founders of the Church. In cult, the Church praises them today, calling them “equal to the Apostles”.

Keywords: *Church, martyrs, Baptism, Mysteries, holy days, Easter, Holy Cross.*

Venirea la conducerea Imperiului Roman a Sfinților Împărați Constantin și Elena, la începutul secolului al IV-lea (306), a însemnat pentru Biserică începutul unei perioade de dezvoltare și de înflorire. Prin Edictul de la Milano (313), de la promulgarea căruia se împlinesc 1.700 de ani, religia creștină devenea licită, adică permisă sau tolerată, ca apoi să fie declarată religie dominantă, ocrotită și

favorizată oficial de Stat, ca religie preferată a majorității locuitorilor Imperiului Roman. Libertatea de conștiință și, mai ales, libertatea religioasă și de cult au adus după sine o mare dezvoltare și înflorire a vieții liturgice. Cultul divin cunoaște o evoluție nemaîntâlnită până atunci, iese afară din catacombe și devine din ce în ce mai măreț, fastuos și strălucit, se desfășoară în mod liber, în locașuri impresionante, pe măsura frumuseții și a strălucirii noii religii, care ieșise victorioasă din multele și îndelungatele lupte și grelele suferințe prin care a trecut în perioada persecuțiilor. Găsind în cei doi suverani, Constantin și Elena, apărători și susținători puternici ai religiei creștine, viața liturgică sau de cult se dezvoltă sub toate aspectele. Vom prezenta în cele ce urmează aspectele principale ale vieții liturgice, care, sub cei doi împărați, cunoaște un avânt și o evoluție neîntâlnite până atunci.

1. Zidirea de noi locașuri de cult

Pentru desfășurarea vieții liturgice, a cultului divin în special, era nevoie, în primul rând, de locașuri de cult. Acestea fuseseră dărâmate cu furie de către persecutori, iar cele care supraviețuiseră prigoanelor erau puține, mici și modeste; nu mai puteau satisface nevoile cultice ale credincioșilor, al căror număr creștea simțitor. Unele dintre aceste locașuri se modifică pentru a deveni mai încăpătoare, se măresc și se adaptează noilor cerințe. Există și situații în care temple păgâne și sinagogi ale iudeilor sunt modificate, transformate și adaptate la nevoile de cult ale creștinilor. Din această categorie putem aminti: templul Afroditei din Ancira, în Asia Mică; Pantheonul din Atena, transformat în biserică închinată Sfintei Fecioare; templul lui Baal din Cavesus, în Siria; o sinagogă din Tipasa, în nordul Africii.¹ Dar aceste încercări de a satisface nevoia de locașuri de cult nu erau suficiente. Era nevoie de biserici noi, multe și încăpătoare, în care să poată intra un număr mare de credincioși și, în al doilea rând, să fie astfel construite și împodobite pentru a satisface gustul și pretențiile estetice ale celor convertiți la

1. Pr. Ene Braniște, *Liturgica generală*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, p. 289.

noua religie, provenind din lumea rafinată greco-romană și elenistică. De aceea, în arta construcției, de acum înainte, Biserica începe să folosească pentru acestea tot ce se realizase mai valoros în arhitectură, pictură și sculptură, dar adaptându-se la duhul și exigențele cultului creștin. Se începe astfel o activitate susținută de construcție a unor locașuri de cult creștine, pentru care se pun la dispoziție resursele imperiului, priceperea, tehnica și arta lumii vechi și puterea credinței celei noi². În toate centrele importante ale lumii creștine din secolele al IV-lea și al V-lea, se înalță noi locașuri de cult care mai de care mai frumoase și mai mărețe, prin măiestria construcției, prin dimensiunile, bogăția, luxul și strălucirea lor, punându-se bazele unui stil și ale unei noi arte creștine.

Exemplul cel mai strălucit în această privință îl dă chiar împăratul Constantin cel Mare, secondat de mama sa, Elena, care inițiază și patronează construcția unor minunate și vestite biserici în centre însemnate ale Imperiului Roman – Constantinopol, Ierusalim, Roma și Betleem –, ori în alte locuri din Țara Sfântă legate de viața și activitatea Mântuitorului, a Maicii Domnului și a Sfinților Apostoli³.

Activitatea Sfântului Împărat Constantin cel Mare închinată locașurilor de cult poate fi structurată în două părți: (1) repararea, înzestrarea și înfrumusețarea vechilor locașuri de cult; (2) construirea noilor locașuri de cult aproape în întreg imperiul. Așa cum mărturișește istoricul Eusebiu de Cezareea, „El <împăratul> întrebuița sume considerabile sau pentru a mări biserici sau pentru a le înfrumuseța și a le împodobi”⁴. De asemenea, „el <Constantin cel Mare> a restituit bisericilor ceea ce fusese uzurpat de la ele, fie case, pământuri sau alte moșteniri cu toate dependențele”⁵, ca și oratoriile și cimitirele: „Cine ar putea a se îndoi dacă locurile ce au fost consacrate prin relicvele martirilor și care păstrează amintirea prețioasă a morților aparțin Bisericii? Cine ar pune piedici în a se dispune ca ele să-i fie restituite? Nu s-ar putea face nimic mai plăcut lui Dumnezeu, nici mai folositor

2. *Ibidem*.

3. *Ibidem*, p. 290.

4. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, I, 1, 2, traducere de mitropolit primat Iosif Gheorghian, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1896, p. 351.

5. *Ibidem*, II, 39, p. 376.

pentru sine, decât a avea grijă ca bunurile ce au fost răpite Bisericii de către niște scelerați, sub pretexte foarte nedrepte, să fie înapoiate fără nici o întârziere⁶.

„El exercita cu deosebire bunăvoința sa pentru biserici, dându-le câteodată pământuri și câteodată venituri pentru hrana văduvelor și orfanilor. El avea grijă de a îmbrăca pe săraci și cinstea în mod deosebit pe cei ce se consacraseră în slujirea lui Dumnezeu. El avea respect deosebit pentru adunarea fecioarelor ce hotărâseră a păzi toată viața lor virginitatea lor și nu se îndoia nicidecum că trupurile lor n-ar fi temple unde locuia Duhul Sfânt⁷.”

Iată cuprinsă în câteva cuvinte opera socială desfășurată de Biserică, la începutul secolului al IV-lea, cu ajutorul Sfântului Împărat Constantin.

Cât privește partea a doua, referitoare la construirea de noi biserici, aceasta este de-a dreptul impresionantă. Atât la repararea bisericilor, cât mai ales la lucrarea de înălțare a noilor locașuri de cult, împăratul Constantin a angajat toată familia, pe mama sa, Elena, pe soția sa, Justa, pe sora sa, Anastasia, și pe fiica sa, Constantina, care dădeau episcopilor îndemnuri și mijloace materiale ca să repare bisericile vechi și să ridice altele noi, mai mari⁸. Așa, de exemplu, Sfântul Constantin cel Mare publică o lege prin care ordona „să se zidească biserici mai spațioase și mai întinse ca mai înainte ca și cum ar fi fost asigurat că toate popoarele vor renunța la rătăcirile și exagerările păgânismului, pentru a se supune cu umilință slujirii Creatorului lor. [...] Era ordonată, prin aceeași lege, să se ia din tezaurul împărătesc tot ce ar fi necesar pentru îndeplinirea acestui scop atât de lăudabil și să nu se cruțe nici o cheltuială⁹.”

Astfel, Sfântul Împărat Constantin cel Mare a socotit că „este de datoria sa să facă pe locul unde Mântuitorul a înviat, în Ierusalim, locul cel mai venerat din toată lumea și pentru acest scop el ordonă, printr-o

6. *Ibidem*, II, 40, p. 376-377.

7. *Ibidem*, IV, 27, p. 440-441.

8. Pr. Ioan Rămureanu, pr. Milan Șesan, pr. Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (1-1054), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987, p. 151.

9. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, p. 378-379.

mișcare a Duhului lui Dumnezeu, ca să ridice acolo o biserică¹⁰. Mai întâi, el a împodobit mormântul Mântuitorului cu marmură și piatră prețioasă, pentru a-l face cel mai strălucit și mai măreț de sub soare, înlăturând toate formele idolatre ce începuseră a fi cultivate acolo¹¹. Apoi, el dădu ordin pentru a se zidi o măreață biserică aproape de locul unde era Sfântul Mormânt și ordonă guvernatorilor de provincii să procure sumele de care avea nevoie pentru acest scop¹². Sfântul Împărat Constantin cel Mare mărturisea că „nu are dorință mai mare decât a înfrumuseța, prin mărețe ziduri, acest loc care, fiind deja sfânt, a fost sfințit prin semnele patimilor Mântuitorului¹³. Aceste ziduri și edificii erau proiectate să întreacă, în mărime și în frumusețe, tot ce era frumos și mare în restul lumii¹⁴. Biserica înălțată de Sfântul Constantin cel Mare era impresionantă. Numită și noul Ierusalim, față de cel vechi, care fusese dărâmat, construită în latura opusă mormântului Mântuitorului, spre răsărit, era „o lucrare admirabilă pentru înălțimea ei, lungimea și lățimea ei. Interiorul era îmbrăcat în marmură de diferite culori, iar exteriorul împodobit cu pietre atât de strălucitoare și atât de bine lipite, încât ele nu cedau deloc marmurei în frumusețe. Culmea fu acoperită cu plumb, pentru a rezista mai lesne ploilor de iarnă. Interiorul fu îmbrăcat cu scânduri, iar plafonul acoperit cu aur, care răstrângea o minunată strălucire în toată biserică¹⁵.

Biserica avea două galerii, una joasă și una înaltă, de aceeași lungime ca biserică, având interiorul acoperișului îmbrăcat cu scânduri și aurit ca restul. Porțile bisericii erau susținute de coloane înalte, sprijinite pe baze pătrate, împodobite cu ornamente. Toate trei erau spre răsărit¹⁶. În fața porților era un semicerc înconjurat de douăsprezece coloane în cinstea celor doisprezece Sfinți Apostoli. Coloanele aveau sus capiteluri ornate cu vase mari de argint¹⁷. Afară se afla un atrium

10. *Ibidem*, III, 25, p. 406.

11. *Ibidem*, III, 27, p. 407.

12. *Ibidem*, III, 29, p. 408.

13. *Ibidem*, III, 30, p. 409.

14. *Ibidem*.

15. *Ibidem*, III, 33, 35, 36, p. 410-411.

16. *Ibidem*, III, 37, p. 411.

17. *Ibidem*.

cu galerii pe ambele părți. Biserica era considerată monumentul Învierii mărețe a Mântuitorului și a fost înfrumusețată cu daruri de aur, argint și pietre prețioase¹⁸.

Mutarea capitalei imperiului la Constantinopol a determinat împodobirea acesteia cu o seamă de monumente creștine între care și bisericile. El a zidit în orașul căruia i-a dat numele o seamă de capele și oratorii, „atât pentru a onora memoria martirilor, cât și pentru a pune cetatea sub protecția Dumnezeului martirilor”¹⁹. De asemenea, împăratul Constantin cel Mare a zidit în Constantinopol o biserică în onoarea Sfinților Apostoli, unde a fost și înmormântat.

„Pereții acestei biserici erau îmbrăcați cu marmură, de la pardoseală până la acoperiș; deasupra era un tavan de lemnărie tot aurit. Biserica era acoperită cu aramă în loc de olane. Acoperișul era aurit în oarecare locuri și răsfrângea o strălucire minunată, care lua privirea celor ce-l priveau. Cupola era acoperită cu aramă și cu aur și aceasta cu multă dibăcie”.

Această biserică era zidită în mijlocul unei mari piețe, în ale cărei patru părți erau galerii. Erau încă acolo băi și case pentru locuința slujitorilor bisericii, care erau de o întindere egală cu cea a galeriilor. Biserica celor doisprezece Apostoli a servit apoi ca necropolă împărătească²⁰.

Sfântul Împărat Constantin cel Mare nu s-a interesat numai de capitala imperiului, ci și de alte părți ale lui. El a înfrumusețat cu mai multe biserici principalele cetăți ale fiecărei provincii. Astfel, „el a zidit o biserică foarte măreață și foarte frumoasă în capitala Bitiniei, adică în Nicomidia, și a înălțat acolo trofeul victoriei pe care o câștigase asupra inamicilor lui Dumnezeu. De asemenea, el a zidit o biserică considerabilă prin mărimea, prin înălțimea și prin frumusețea sa în celebra cetate a Antiohiei, metropola Orientului. Ea avea opt laturi și era împodobită de o mulțime de ziduri atât înalte, precum și joase. Ar fi greu să se descrie varietatea ornamentelor de aur, de aramă și de alte materii prețioase de care strălucea din toate părțile”²¹.

18. *Ibidem*, III, 39 și 40, p. 411-412.

19. *Ibidem*, III, 48, p. 415.

20. *Ibidem*, IV, 57, 58, 59, p. 455-456.

21. *Ibidem*, III, 50, p. 416.

În afară de Ierusalim și alte localități din Țara Sfântă, Sfântul Împărat Constantin a construit o biserică la Mamvri, unde Sfânta Treime s-a arătat lui Avraam și Sarei, oameni de o unică pietate, la stejarul din localitate, unde „sfinții”, creștinii, să se poată aduna²².

Tot împăratul Constantin cel Mare a zidit câte o biserică măreață în Heliopolis și Tir din provincia Fenicia²³.

În toată activitatea de zidire a bisericilor, Sfântul Împărat Constantin cel Mare a fost secondat de pioasa lui mamă. Ei i se atribuie, pe lângă descoperirea lemnului Sfintei Cruci, și zidirea a două biserici: una lângă peștera din Betleem, în care S-a născut Mântuitorul, și alta pe Muntele Măslinilor, de unde Mântuitorul S-a înălțat la cer. Erau locuri unde se întâmplaseră lucruri minunate și care se cuve-neau a fi marcate printr-un locaș de cult²⁴. Sfântul Împărat Constantin cel Mare însă face și din palatul său o adevărată biserică. Prin viața sa, dădea un exemplu de devoțiune. Sfânta Scriptură era mereu în mâinile lui, meditând la adevărurile sfinte cuprinse în ea. După meditație, el făcea rugăciuni publice cu toată curtea sa²⁵. Mai mult, el a așezat „pe plafonul celei mai frumoase camere din palatul său un mare tablou al crucii, îmbogățit cu aur și pietre prețioase; și sunt sigur că el îl privea ca pe un puternic drum împotriva acțiunilor inamicului imperiului”²⁶. De asemenea, se pare că și icoanele împodobeau orașul: „Se vedeau la fântânile ce sunt în mijlocul târgului icoane ale Păstorului celui Bun, care sunt icoane foarte cunoscute celor ce au citit Scriptura. Se vedea, de asemenea, efigia lui Daniil cu leii la care fu expus”²⁷.

Bisericile zidite în timpul domniei Sfântului Împărat Constantin cel Mare și a mamei sale, Elena, sunt realizări mărețe, de plan rectangular, pătrat, cruciform, poligonal și rotund, care au contribuit mult la dezvoltarea cultului și la săvârșirea lui în condiții optime. Această activitate de construire a locașurilor de cult a continuat și

22. *Ibidem*, III, 51, p. 417.

23. *Ibidem*, III, 58, p. 421.

24. *Ibidem*, III, 41, 42, 43, p. 412-413

25. *Ibidem*, IV, 17, p. 436.

26. *Ibidem*, III, 49, p. 416.

27. *Ibidem*.

în secolele următoare, în vremea lui Teodosie I, Arcadiu și Justinian, formându-se stilul propriu arhitectonic al Răsăritului creștin – stilul bizantin.

**2. Dezvoltarea cultului creștin
în perioada domniei
Sfinților Împărați Constantin și Elena**

Odată cu libertatea acordată Bisericii de Sfântul Constantin cel Mare, prin Edictul de la Milano (313), cultul divin cunoaște o mare dezvoltare. Noile condiții de libertate și privilegiile pe care împăratul le acordă creștinismului, devenit mai târziu religie de stat, sub Teodosie I, au favorizat progresul Bisericii sub toate aspectele, deci și cel al cultului divin. Păstrat până acum în taină sau anonim, de teama persecutorilor, el s-a dezvoltat și s-a desfășurat ferit de ochii vigilenți ai prigonitorilor. Din starea de clandestinitate, săvârșit în locuri ascunse, în cimitire și catacombe, el iese acum la lumină și se dezvoltă în libertate, săvârșindu-se în noile și încăpătoare locașuri de cult construite și capătă o strălucire și o măreție deosebite. Arta bisericească își dezvoltă toate sectoarele sale – arhitectura, pictura, sculptura, broderia, țesătura religioasă, orfevrăria, muzica și poezia imnografică – și este pusă în slujba Bisericii și, în special, a cultului, îmbogățindu-l și făcându-l plin de pompă și strălucire.²⁸

Formele cultului, puține și modeste în ritual și în fast, se îmbogățesc cu altele noi, care aveau scopul de a-i spori frumusețea și fastul și de a exprima, în același timp, noile sentimente de bucurie și de jubilare pentru biruința definitivă a religiei creștine. Este perioada convertirii la creștinism a mulțimilor de păgâni, pentru care a fost necesară organizarea învățământului catehetic, în cadrul serviciului divin desfășurat în biserici. Acest învățământ a dat naștere la o bogată și valoroasă literatură catehetică având scop mistagogic, prin explicarea Sfintei Liturghii și a Tainelor de inițiere candidaților la Botez sau catehumenilor și celor botezați, adică neofiților. Au rămas celebre și inegalabile în această privință: *Catehezele mistagogice* ale Sfântului Chiril al Ieru-

28. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 72.

salimului²⁹, *Opt cateheze baptismale* ale Sfântului Ioan Gură de Aur³⁰, *Omiliile catehetice* ale lui Teodor de Mopsuestia³¹ și lucrările cu același conținut ale Sfântului Ambrozio al Milanului³².

Referindu-se la cele trei categorii de slujbe care alcătuiesc cultul divin public, cele șapte Laude, Sfânta Liturghie și Sfintele Taine și ierurgii, putem spune că fiecare dintre ele a primit un nou impuls spre dezvoltare prin libertatea religioasă adusă de Sfântul Împărat Constantin cel Mare. Astfel, structura și conținutul celor șapte Laude bisericesti se îmbogățesc și se dezvoltă. La Vecernie și Utrenie, care erau în practica Bisericii încă din perioada post-apostolică, completate cu slujba *Ceasurilor al III-lea, al VI-lea și al IX-lea*, pe care creștinismul le moștenise din practica iudaică, se adaugă acum slujba *Ceasului I, Pavecernița și Miezonoptica*; așa sunt ele stabilite de către Sfântul Vasile cel Mare în *Regulile sale monahale*³³, prevăzute a se săvârși în mănăstiri, de unde au trecut și în practica bisericilor de mir.³⁴ Așadar, în secolele IV-V, aceste slujbe se completează și se fixează definitiv ca număr în uzul Bisericii, mai întâi în Răsărit, apoi în Apus.

În ceea ce privește Sfânta Liturghie, trebuie să remarcăm că, în primele trei secole, putem vorbi de o uniformitate a acesteia. Începând cu secolul al IV-lea, tipul uniform al Liturghiei se diversifică în forme și variante mai mult sau mai puțin diferite, după marile regi-

29. Sfântul Chiril al Ierusalimului, *Catehezele mistagogice*, trad. de pr. Dumitru Fecioru, București, 1936.

30. St. Jean Chrysostome, *Huit Catéchèses baptismales inédits*, introduction, texte critique, traduction et notes par Antonie Werger (Sources chrétiennes, 50), Paris, Éditions du Cerf, 1958. Vezi și: pr. Ene Braniște, *Explicarea botezului în Catehezele Sfântului Ioan Gură de Aur*, în „*Studii teologice*”, seria a II-a, XXII (1970), nr. 7-8, p. 509-527.

31. Vezi traducerea în limba română a lui Ion V. Paraschiv, în „*Glasul Bisericii*”, XXXI (1972), nr. 11-12, p. 1165-1187; XXXII (1973), nr. 3-4, p. 339-366; nr. 5-6, p. 498-513; nr. 7-8, p. 691-700; nr. 9-10, p. 1074-1084; XXXIII (1974), nr. 3-4, p. 302-307; nr. 3-6, p. 478-488; nr. 9-10, p. 869-895 [republicate acum în volum: Teodor al Mopsuestiei, *Omiliile catehetice*, traducere și introducere de Ion V. Paraschiv, îngrijirea ediției de Cezar Login, Cluj-Napoca, Editura Renașterea, 2008].

32. Sfântul Ambrozio al Milanului, *De mysteriis și De sacramentis* (trad. rom. de pr. Ene Braniște și I. Voiusa), în „*Studii teologice*”, seria a II-a, XVII (1965), nr. 5 și XIX (1967), p. 9-10.

33. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 73.

34. *Ibidem*.

uni și centre importante ale creștinătății: Antiohia, Alexandria, Roma, Milano și Toledo, dând naștere riturilor liturgice-sursă – antiohian, alexandrin, roman, galican și hispanic sau mozarab –, din care se vor dezvolta treptat liturghiile de mai târziu. Pentru noi, ca Biserici Ortodoxe, este interesant de știut că din liturghia apostolică a Sfântului Iacob au luat naștere, între altele, Liturghiile bizantine, adică cea a Sfântului Ioan Gură de Aur și cea a Sfântului Vasile cel Mare, Liturghia Sfântului Grigorie cel Mare sau Dialogul fiind mai mult un ritual de împărtășire în perioada Postului Mare cu Sfintele pregătite la o liturghie anterioară.³⁵

Tot în această perioadă, sunt luate măsuri canonice și disciplinare pentru fixarea formelor cultului, a rânduielilor slujbelor divine și a textului sau formularului rugăciunilor care urmau să se rostescă la sfintele slujbe. În această privință, sunt edificatoare canoanele Sinodului local din Laodiceea, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, care, în majoritate, reglează probleme de cult.³⁶ Aceste măsuri au fost luate, pe de o parte, datorită libertății Bisericii, pe de alta, din cauza pericolului sectelor și ereziilor care amenințau unitatea și pacea Bisericii, dar prin care s-a favorizat dezvoltarea cultului.

Tot ca urmare a existenței și lucrării sectelor și ereziilor, Biserica și-a găsit arma de a lupta împotriva acestora, și anume crearea de imne noi, sau cântări bisericești sub formă de poezie, pe care creștinii le foloseau la procesiunile și întrunirile de slujbă, imne prin care se răspândeau și se apăra învățătura de credință ortodoxă. În felul acesta s-a născut, începând din secolul al IV-lea, bogata, minunată și superba poezie imnografică, cu diverse forme și denumiri, care se adaugă la vechile cântări, de origine biblică și protocreștină, la psalmi, laude și cântări duhovnicești, intrând în uzul cultului mai ales la slujbele de seară și de dimineață, Vecernie și Utrenie, sub formă de tropare, condace, stihiri, canoane, compuse de marii imnografi și poeți creștini, dintre care îi amintim pe Sfinții: Roman Melodul, Andrei Criteanul, Gherman

35. Despre această Liturghie, vezi: pr. Ene Braniște, *Liturgica specială*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981, p. 333-352.

36. Vezi arhid. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, București, 1991, p. 203-216.

al Constantinopolului, Ioan Damaschinul, Cosma de Maiuma, Iosif și Teodor Studitul și alții.³⁷

Un aspect al cultului divin îl constituie cărțile de cult care apar din necesitatea de a sistematiza și a fixa în scris rânduielile de cult și textul sacru al rugăciunilor. Cele mai vechi cărți de cult, începând cu secolul al IV-lea, sunt: *Tipicul*, ale cărui începuturi le făcuse Sfântul Hariton Mărturisitorul, încă din secolul al III-lea, continuând cu Sfântul Sava cel Sfințit, în secolul al V-lea, *Liturghierul-Molitfelnic*, cum este *Evhologhionul* lui Serapion, episcop de Thmuis, din secolul al IV-lea, apoi colecțiile de imne liturgice care apar începând cu secolele V-VI, cu denumirea de tropologhioane, adică colecții de tropare, condacarii, adică colecții de condace, sau antologhioane sau florilegii.³⁸

O parte foarte importantă a vieții liturgice o constituie cultul sfinților. Se intensifică, în general, cultul sfinților martiri prin cultul sfințelor moaște. Începând cu secolul al IV-lea, osemintele martirilor sunt cinstate în mod special prin zidirea de biserici și paraclise mărețe, numite *martyria*³⁹, peste mormintele lor, sau sunt dezgropate din locurile unde fuseseră înhumate la început, de regulă, la marginea orașelor, transportate cu procesiuni solemne și depuse cu mare cinste în biserici noi, special construite pentru ele în interiorul orașelor.⁴⁰ Am amintit mai sus că însuși împăratul Constantin cel Mare a înălțat în Constantinopol o biserică în cinstea martirilor.⁴¹

La șirul sfinților martiri din perioada persecuțiilor s-au adăugat noi categorii de sfinți: mărturisitori, pustnici, cuvioși, făcători de minuni, ierarhi și mari teologi, ale căror nume se înscriu în sinaxare, pentru care se zidesc biserici noi, se alcătuiesc rânduieli de slujbă, se compun imne. Sărbătorile Sfintei Fecioare Maria se dezvoltă mai târziu, deși exista un cult al ei.

Un alt aspect al vieții religioase și de cult îl constituie instituția sărbătorilor. Cele mai vechi sărbători creștine apar ca prelungiri ale sărbătorilor iudaice, dar în spirit creștin, pe lângă care se juxtapun la

37. Vezi pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 706-722.

38. *Ibidem*, p. 644-665.

39. *Ibidem*, p. 366-368.

40. *Ibidem*, p. 73-74.

41. Vezi nota 19.

început, alături de care coexistă o bună parte de timp și pe care le înlocuiesc definitiv. Aceste sărbători sunt: Duminica, în locul sabatului iudaic, Paștile și Rusaliile, în locul celor două sărbători iudaice corespunzătoare din lunile întâi și a treia ale calendarului evreiesc: *Pasha* și *Cincizecimea*. De fapt, aceste două sărbători nu sunt altceva în calendarul creștin decât cele mai importante duminici din cursul anului bisericesc. Abia în cursul secolului al III-lea, apare sporadic, după părerea majorității istoricilor, cel de-al treilea praznic împărătesc, adică sărbătoarea Epifaniei sau Teofaniei, ca sărbătoare comună a Nașterii sau Întrupării Mântuitorului și a Botezului Său, prăznuite la 6 ianuarie.⁴² Separarea lor s-a făcut în secolul al IV-lea, Nașterea Domnului serbându-se la 25 decembrie, mai întâi în Antiohia, la 375, și în Constantinopol, la 379.

În privința Sărbătorii Duminicii, putem afirma că aceasta a fost respectată încă de la începutul vieții creștine, ca zi de adunare a primilor creștini în așteptarea Mântuitorului și ca zi de cult, adică de întrunire liturgică pentru frângerea pâinii, iar mai târziu, ca zi de odihnă, înlocuind sabatul iudaic. Ea amintea de ziua Învierii Mântuitorului, cel mai mare eveniment din istoria omenirii, de prima zi a creației sau începutul zilelor, de pogorârea Duhului Sfânt peste Sfinții Ucenici și Apostoli și întemeierea primei comunități creștine, nucleul Bisericii.⁴³ După recunoașterea libertății creștinismului, sub Sfântul Împărat Constantin cel Mare, Duminica a fost și ea recunoscută și consfințită oficial ca zi de odihnă săptămânală pentru creștini și necreștini, în anul 321, rămânând așa până astăzi, la toate popoarele creștine.⁴⁴ Prin urmare, Sfântul Împărat Constantin cel Mare nu a introdus Duminica drept zi de odihnă, ci a generalizat în tot imperiul respectarea a ceea ce creștinii observau de la începutul vieții creștine. Iată ce mărturisește Eusebiu de Cezareea în această privință: „Constantin ordonă ca ziua Domnului, care este ziua mântuirii și cea mai întâi din toate zilele, să fie destinată rugăciunii. El dădu grija palatului său diaconilor și celorlalți slujitori consacrați în serviciul lui Dumnezeu. El învață pe soldați și pe

42. Vezi Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 158.

43. *Ibidem*, p. 146.

44. *Ibidem*, p. 148.

ofițerii curții sale să observe aceeași zi și să facă rugăciuni plăcute lui Dumnezeu. Îndemnă, pe cât îi fu cu putință, pe ceilalți supuși ai săi să se dedea la același exercițiu de pietate. Ordonă ca sâmbăta și Duminica să fie sărbătorite în onoarea tainelor pe care Dumnezeu a binevoit a le săvârși în aceste zile. Constantin învață pe toți soldații săi a observa cu respect ziua Duminicii, care se numește «Ziua soarelui și a luminii». El dădu ziua întreagă celor ce îmbrățișaseră credința, pentru a se ocupa, fără întrerupere, de rugăciuni la Locurile Sfinte unde credincioșii se adună, iar celor ce încă nu primiseră cuvântul lui Dumnezeu, el le ordonă, printr-o constituție deosebită, să se adune într-un câmp frumos și să recite acolo, toți împreună, la semnalul ce li se va da, o rugăciune pe care vor fi învățat-o mai înainte pe de rost. El îi învață că nu trebuie să-și pună încrederea în ei, nici în puterea trupului lor, nici în oțelirea armelor lor, ci în ajutorul lui Dumnezeu, care este Domnul absolut al Universului, autorul tuturor bunurilor și împărțitorul victoriei, pe care trebuie să o ceară de la El, deschizând ochii și întinzând mâinile către Dânsul⁴⁵.

Tot istoricul Eusebiu de Cezareea ne dă și textul rugăciunii: „Recunoaștem că Tu ești singurul Dumnezeu; mărturisim că Tu ești Domnul nostru și implorăm ajutorul Tău. Numai prin ajutorul Tău noi am câștigat victoria și am biruit pe inamicii noștri. Îți mulțumim pentru darurile pe care ni le-ai acordat în trecut și nădărdim continuarea lor și pe viitor. Te rugăm toți să ne păstrezi mult timp pe Constantin, Împăratul nostru, în deplină sănătate și în victorie, împreună cu preapioșii prinți, fiii săi⁴⁶.”

În afară de sărbătoarea Duminicii, în timpul Sfinților Împărați Constantin și Elena, erau cunoscute și serbate praznicele împărătești ale Paștilor (Învierea Mântuitorului), Înălțării la cer și Rusaliilor.

Sărbătoarea Paștilor, care amintea de evenimentul extraordinar al Învierii Mântuitorului, a fost prăznuit de la început în toată lumea creștină. În privința datei și a modului sărbătoririi, au fost însă mari diferențe în Biserica veche. Creștinii din părțile Siriei și Asiei Mici serbau, mai întâi, moartea Domnului (Paștele Crucii), la 14 Nisan, apoi,

45. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 18-19, p. 436-437.

46. *Ibidem*, IV, 20, p. 437.

Învieria (Paștele Învierii) la 16 Nisan, indiferent în ce zi a săptămânii ar fi căzut. De aici s-au numit *quartodecimani*, adică cei care serbează Paștele pe data de 14. Cei din părțile Antiohiei serbau Paștele Duminica, dar aceasta trebuia să cadă în săptămâna azimelor iudaice, uneori și înainte de echinocțiul de primăvară. De aceea, erau numiți *protopashiți*, adică cei ce serbau Paștele mai înainte de data regulamentară. Dar restul creștinilor din Apus, Egipt, Grecia și Palestina serbau Paștele Duminica, ziua Învierii Domnului. Ei serbau moartea Domnului în Vinerea cea mai apropiată de 14 Nisan, numindu-l Paștele Crucii, iar Învieria, în Duminica următoare, după 14 Nisan, numită Paștele Învierii. Erau și creștini care serbau Paștele la dată fixă, adică 25 sau 27 martie⁴⁷.

Aceste diferențe privitoare la data serbării Paștilor au adus după sine discuții și controverse între partizanii diferitelor practici, care, de multe ori, s-au finalizat cu adevărate schisme sau rupturi între unele Biserici, mai cu seamă în secolul al II-lea.⁴⁸ La acestea se adaugă și erezia lui Arie, care tulbura profund pacea Bisericii și a imperiului. Având în vedere toate aceste dezbinări, Sfântul Împărat Constantin cel Mare a convocat, în anul 325, Sinodul I Ecumenic de la Niceea, care a combătut erezia lui Arie și a hotărât uniformizarea datei serbării Paștilor. Părinții participanți la acest sinod au alcătuit regula după care se socotește corect data serbării Paștilor, fiind valabilă până în zilele noastre. Această regulă, cunoscută teologilor, este următoarea: „(a) în ceea ce privește ziua săptămânală, Paștile se serbează totdeauna Duminica; (b) această Duminică va fi cea imediat următoare lunii pline de după echinocțiul de primăvară; (c) când 14 Nisan sau prima lună plină de după echinocțiul de primăvară cade Duminica, Paștele va fi serbat în Duminica următoare, pentru a nu se serba odată cu Paștele iudeilor, dar nici înaintea acestuia”⁴⁹.

Deși creștinătatea este divizată în privința datei Paștilor, regula de calculare a acestei sărbători rămâne mereu valabilă pentru că Bisericile folosesc calendare deosebite.

47. Vezi Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 175.

48. *Ibidem*, p. 176.

49. *Ibidem*.

De asemenea, acest Sinod, convocat și prezidat de Sfântul Împărat Constantin cel Mare, a alcătuit și primele șapte articole din Simbolul de credință niceo-constantinopolitan, pe care noi îl rostim la Sfânta Liturghie, la Pavcernița mare și mică, la Miezonoptica de toate zilele și cea de sâmbătă, la Obedniță, la Sfintele Taine, la Botez, parțial la Spovedanie, la hirotonia arhiereului și în Rânduiala pentru cercarea și desemnarea ipopsifiului⁵⁰.

În privința sărbătoririi Înălțării la cer a Mântuitorului, ea este doar amintită de Eusebiu de Cezareea, dar ea era sărbătorită pe atunci în Orient, nu în a 40-a zi după Paști, ci în a 50-a, odată cu Rusaliile: „După Paști, noi serbăm Cincizecimea, în șapte săptămâni complete, [...] iar în a cincizecea zi punem pecetea pe ziua cu totul sărbătorească a Înălțării lui Hristos”⁵¹. Prăznuită odată cu Rusaliile, „sărbătoarea Înălțării punea astfel pecetea finală perioadei pascale a Cincizecimii; era un fel de otpust al mării solemnități liturgice a Răscumpărării”⁵². În a doua jumătate a secolului al IV-lea, pelerina apuseană Egeria amintește în al său *Jurnal de călătorie* de festivitățile din ziua a 40-a după Paști. La Ierusalim, acestea aveau loc în Biserica Nașterii din Betleem, iar sărbătoarea Înălțării era prăznuită la Cincizecime, deci de Pogorârea Duhului Sfânt. Sărbătoarea Înălțării s-a separat de Rusalii la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui de al V-lea.⁵³

O deosebită solemnitate a căpătat această sărbătoare după ce Sfânta Împărăteasă Elena a zidit o biserică pe Muntele Eleonului sau al Măslinilor, de unde s-a înălțat Mântuitorul la cer. Aici, în această biserică măreață, Înălțarea se serba cu mare fast și pompă, cu mulțime de lumini aprinse. Astăzi, biserica este ruinată, iar slujba se oficiază pe altare portative⁵⁴. Despre această sărbătoare, istoricul Eusebiu al Cezareii spune doar atât în *Viața lui Constantin*: „Împăratul făcu toate cele ce am spus

50. Pr. Nicolae Necula, *Locul Crezului în cultul ortodox (text și cântare bisericască)*, în „Autocefalia Bisericii și mărturisirea credinței”, coordonatori: pr. Viorel Sava, pr. Ilie Melniciuc-Puică, Editura Doxologia, Iași, 2011, p. 74-88.

51. Eusebiu de Cezareea, *De solemnitate pastoralis*, P. G. 25, col. 708C, apud pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 179.

52. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 179-180.

53. *Ibidem*, p. 180.

54. *Ibidem*.

în timpul solemnității Cincizecimii, a cărei celebrare se săvârșește în ziua care urmează celor șapte săptămâni după Învierea Mântuitorului și în care El se sui la cer și trimise pe Sfântul Său Duh pe pământ, după mărturisirea Scripturii. În ultima zi a acestei sărbători, care se poate numi cea mai mare dintre toate, Constantin încetă din viață [...]”⁵⁵.

Cea de-a treia sărbătoare de care amintește istoricul Eusebiu al Cezareii este Cincizecimea sau Rusaliile, cea mai veche sărbătoare creștină alături de Paști. Canonul 20 al Sinodului I Ecumenic (Niceea, 325) oprește îngenuncherea în această zi.⁵⁶ La început, se serba împreună cu Înălțarea Domnului, până în a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, când s-au separat. Cum am arătat mai sus, ea se serba în ziua care urmează celor șapte săptămâni după Învierea Mântuitorului”⁵⁷.

Cultul Sfintei Cruci se dezvoltă simțitor începând din secolul al IV-lea. Din cinstirea particulară, cultul Sfintei Cruci devine public sau obștesc, primind calitatea de cult oficial al Bisericii. La aceasta au contribuit două evenimente din viața celor doi Sfinți Împărați Constantin și Elena.

Primul este apariția minunată pe cer a semnelui Sfintei Cruci către Sfântul Împărat Constantin cel Mare, prin care el a câștigat biruința împotriva lui Maxențiu, la anul 312.⁵⁸ Acest fapt minunat l-a determinat pe împărat și pe succesorii săi să desființeze, prin legi speciale, pedeapsa răstignirii pe cruce, obișnuită până atunci la romani. Din acel moment, Crucea a luat locul vechilor embleme păgâne pe steagurile ostașilor, pe scuturile lor, pe diademele și sceptrul împăraților, pe monede și acte oficiale, pe diptice etc.⁵⁹. Minunea arătării Crucii către Constantin cel Mare a fost relatată istoricului Eusebiu al Cezareii de însuși împăratul.⁶⁰

55. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 43, p. 457-458.

56. Arhid. I. N. Floca, *op. cit.*, p. 60.

57. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 43, p. 457-458.

58. Vezi pr. I. Rămureanu, pr. M. Șesan, pr. T. Bodogae, *op. cit.*, vol. I, p. 148-149. Vezi și Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, II, 28, p. 345; pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 211.

59. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 211.

60. Pr. I. Rămureanu, pr. M. Șesan, pr. T. Bodogae, *op. cit.*, vol. I, p. 149.

Al doilea eveniment care a contribuit la dezvoltarea cultului Crucii a fost descoperirea, la anul 326, a Crucii originare pe care a fost răstignit Mântuitorul, prin stăruința Sfintei Împărătese Elena. După această descoperire și după înălțarea ei în fața credincioșilor de către episcopul Macarie, cinstirea ei a fost încadrată în cultul liturgic al Bisericii. Acest început s-a făcut cu sfințirea din 13 septembrie 335 a unei impresionante biserici zidite de Sfântul Împărat Constantin cel Mare pe locul Patimilor și îngropării Mântuitorului, adică Biserica Sfântului Mormânt, cu basilica Sfintei Cruci, în care a fost depusă Sfânta Cruce.⁶¹

Cele două evenimente de care am amintit au dat naștere următoarelor sărbători: Înălțarea Sfintei Cruci, la 14 septembrie, cu ținere, și Pomenirea arătării semnelor Sfintei Cruci pe cer în timpul Împăratului Constantin, la 7 mai, fără ținere.

Despre Sfintele Taine găsim informații mai puține în timpul celor doi Împărați Constantin și Elena. În lucrările privitoare la viața și activitatea lor găsim unele date care privesc Botezul, Pocăința și Împărtășania. Așa cum se știe, Sfântul Împărat Constantin cel Mare s-a botezat pe patul de moarte. După cum mărturisește istoricul Eusebiu de Cezareea, „când se simți aproape de sfârșit, el crezu că trebuie să-și expieze păcatele sale și nu se îndoii nicidecum că ele trebuie a fi spălate prin puterea nespūsă a cuvintelor Botezului. El se așeză în genunchi în Biserică, mărturisi păcatele sale, ceru iertare de la Dumnezeu și primi punerea mâinilor”⁶². Din textul acesta deducem că e vorba de două Taine distincte, Botezul și Pocăința, care conferă iertarea păcatelor, Botezul ne curăță păcatul strămoșesc, iar dacă suntem maturi, și pe cele personale, iar Pocăința, păcatele mărturisite. Nu reiese din documentele pe care le avem că maturilor li se făcea mai întâi Spovedania, dar probabil că exista și această practică. Oricum, acestea erau iertate prin Botez, care era „semnul nemuririi și pecetea mântuirii”⁶³. „După ce a vorbit cu episcopii, aceștia îi făcură sfintele ceremonii și-i conferiră Sfintele Taine, care nu pot fi decât Sfânta Împărtășanie, și-i prescrieră regulile ce trebuia să păzească”⁶⁴.

61. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 211-212.

62. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 40, p. 456.

63. *Ibidem*, IV, 41, p. 456.

64. *Ibidem*, p. 457.

„El a fost cel dintâi dintre toți împărații bizantini care primi o nouă naștere și o viață spirituală în biserica Martirilor din Nicomidia, care fu plină de Sfântul Duh și luminată de o lumină cerească. Ardoarea credinței sale îl umplea de o bucurie ce nu se poate exprima și minunile ce Dumnezeiasca putere lucra în favoarea sa îl răpeau în admirație. De îndată ce ceremonia fu isprăvită, el fu îmbrăcat cu o haină a cărei albeață strălucea ca soarele, se culcă și nu vru niciodată, după aceea, să îmbrace haina sa de purpură”⁶⁵.

Vom evidenția două lucruri din acest text: că, teologic, Botezul este a doua naștere, iar haina luminoasă face parte din ritual, simbolizând curățenia pe care ne-o dă Botezul.

În perioada de domnie a Sfinților Împărați Constantin și Elena, iau un mare avânt pelerinajele la Locurile Sfinte din Palestina sau la mormintele martirilor și mucenicilor creștini al căror cult local era foarte dezvoltat, cum erau, de exemplu, mormântul Sfântului Apostol și Evanghelist Ioan, la Efes, al Sfântului Simeon Stâlpnicul, lângă Antiohia, al Sfântului Dimitrie Izvorătorul de mir, la Tesalonic, al Sfântului Mina, în Egipt, și alții.

Se stabilesc acum și se definitivează cele trei perioade ale anului liturgic: Octoihul, Triodul și Penticostarul; se fixează și se uniformizează data serbării Paștilor și se înmulțește numărul sărbătorilor creștine de tot felul.⁶⁶

Toate aceste minunate realizări și împliniri din domeniul vieții liturgice, ca și din celelalte sectoare ale vieții bisericești, au dat, cu adevărat, secolului pe care îl inaugura domnia Sfinților Împărați Constantin și Elena numele de „secolul de aur al Bisericii creștine”⁶⁷. Ele au fost posibile întrucât cei care le-au plănuit și împlinit, Sfinții Împărați Constantin și Elena, mama sa, au fost cu adevărat oameni dedicați Bisericii și slujirii ei. Iată cum îi caracterizează istoricul Eusebiu al Cezareii: „Acest pios Principe <Constantin>, fiind foarte instruit în tainele învățaturii noastre, se închidea la oarecare oră în fiecare zi în cabinetul său, pentru a se prosterna înaintea lui Dumnezeu și a-i cere

65. *Ibidem*.

66. Pr. E. Braniște, *Liturgica generală*, p. 74.

67. Pr. I. Rămureanu, pr. M. Șesan, pr. T. Bodogae, *op. cit.*, vol. I, p. 153.

foarte umilit cele ce-i erau necesare. El aduna, în zilele de sărbătoare, toate puterile trupului și ale sufletului său pentru a se deda exercițiilor pietății cu o ardoare nouă și dădea exemplu prin aceasta celorlalți, ca și cum ar fi fost Păstorul și Episcopul lor.

În ajunul zilei ce preceda sărbătoarea, el ordona a aprinde în toată cetatea o atât de mare cantitate de făclii și de candelă, încât noaptea, în care credincioșii făceau priveghere pentru a se ruga, era mai luminoasă decât însăși ziua. Cum începeau a se ivi zorile, el făcea milostenie la supușii săi, pentru a imita larghețea cu care Domnul răspândește lumina Sa⁶⁸.

Cât despre Sfânta Împărăteasă Elena, același istoric scrie: „Osârdia cu care ea exercita lucrările de caritate n-o împiedica să îndeplinească foarte exact datoriile pietății sale către Dumnezeu. Ea mergea necontenit la biserici, le împodobește cu felurite ornamente și nu trecea cu vederea cea mai mică capelă din orașele mici. Era un lucru minunat să o vezi în mijlocul poporului cu o haină simplă și modestă la toate manifestările religiei creștine⁶⁹.”

Pentru toate împlinirile lor în domeniul credinței, ei au fost trecuți în rândul sfinților și cinstiți „întocmai cu Apostolii⁷⁰.”

68. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin*, IV, 21, p. 437-438.

69. *Ibidem*, III, 5, p. 414.

70. Vezi *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1998, p. 635 (Sinaxar).